

ЎЗБЕКИСТОН МИСОЛИДА НОРАСМИЙ ИҚТИСОДИЁТ ҲАЖМИ ВА ТАРКИБИНИ БАҲОЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Алимардонов Ғайратжон Нуралиевич

Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги
«Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий
асослари ва муаммолари» илмий-тадқиқот маркази

Аннотация. Мақола Ўзбекистонда норасмий иқтисодиёт ҳажми ва таркибини баҳолашган бўлиб, норасмий иқтисодиёт тушунчасини моҳияти ҳам ўрганилган. Шунингдек, Ўзбекистонда норасмий иқтисодий фаолиятнинг кенг тарқалишидаги сабаб ва омиллар таҳлил қилинган бўлиб, норасмий иқтисодий фаолиятни тўлиқ қамраб олишдаги чекловлар бўйича фикр-мулоҳазалар келтирилган. Ўзбекистонда норасмий иқтисодий фаолият юритган субъектларнинг 2021-2023 йиллардаги ҳолати таҳлил қилиниб, мақола якунида хулоса шакллантирилган.

Калит сўзлар: норасмий иқтисодиёт, ижтимоий омиллар, маданий омиллар, ижтимоий тармоқлар, қашшоқликни камайтириш, даромадларни тақсимлаш, расмийлаштириш.

ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ РАЗМЕРА И СОСТАВА НЕФОРМАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА

Алимардонов Ғайратжон Нуралиевич

Научно-исследовательский центр «Научные основы и
проблемы развития экономики Узбекистана» при
Ташкентском государственном экономическом университете

Аннотация. В статье оцениваются размеры и состав неформальной экономики в Узбекистане, а также изучается сущность понятия неформальной экономики. Также анализируются причины и факторы широкого распространения неформальной экономической деятельности в Узбекистане, даются комментарии по поводу ограничений полного охвата неформальной экономической деятельности. Проанализировано положение субъектов неформальной экономики в Узбекистане в 2021-2023 годах и в конце статьи сделан вывод.

Ключевые слова: неформальная экономика, социальные факторы, культурные факторы, социальные сети, сокращение бедности, распределение доходов, формализация.

ISSUES OF ASSESSMENT OF THE SIZE AND COMPOSITION OF THE INFORMAL ECONOMY IN THE CASE OF UZBEKISTAN

Alimardonov Gayratjon Nuralievich

Research center "Scientific bases and problems of development of the economy of Uzbekistan" under the Tashkent State University of Economics

Abstract. *The article evaluates the size and composition of the informal economy in Uzbekistan, and the essence of the concept of the informal economy is also studied. Also, the reasons and factors for the wide spread of informal economic activity in Uzbekistan are analyzed, and comments on the limitations of the full coverage of informal economic activity are given. The situation of informal economic entities in Uzbekistan in 2021-2023 was analyzed and a conclusion was drawn at the end of the article.*

Key words: *informal economy, social factors, cultural factors, social networks, poverty reduction, income distribution, formalization.*

Кириш.

Ўзбекистондаги норасмий иқтисодиёт мамлакат иқтисодий ҳолатининг муҳим, аммо мураккаб жиҳатини ташкил этади ва унинг ҳажми ва тузилишини чуқур тушуниш учун ҳар томонлама текширишни талаб қилади. Ушбу яширин сектор рўйхатдан ўтмаган кичик корхоналардан тортиб норасмий меҳнат тартибларигача бўлган кенг қўламли фаолиятни ўз ичига олади ва бу аниқ ўлчашда қийинчиликлар туғдиради. Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитидан келиб чиқиб, норасмий иқтисодиёт мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши билан чамбарчас боғланган ривожланаётган хусусиятга эга.

Ўзбекистонда норасмий иқтисодиётнинг ҳажми ва тузилишини тушуниш самарали иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва барқарор ривожланиш учун жуда муҳим ҳисобланади. Норасмий сектор кўпинча иқтисодий фаолиятнинг муҳим қисмини ифодалайди ва унинг ҳажми ва тузилишини аниқ тушунмаган ҳолда, соҳага оид мутахассислар миллий иқтисодиётга муҳим ҳисса қўшувчиларни эътибордан четда қолдириши мумкин. Норасмий амалиётлар, рўйхатдан ўтмаган корхоналар ва норасмий меҳнат тартиблари ҳақида тушунчага эга бўлиш орқали мутахассислар ушбу секторнинг ўзига хос эҳтиёжлари ва муаммоларини ўрганиб, якунида ҳал қилувчи мақсадли стратегияларни ишлаб чиқишлари мумкин. Бундан ташқари, норасмий иқтисодиётнинг нозик тушунчаси инклюзив ўсишни таъминлайдиган сиёсатни яратишга ёрдам беради, чунки бу норасмий ишчиларни асосий иқтисодий фаолиятга интеграциялашувига имкон беради. Моҳиятан, норасмий иқтисодиётнинг ҳажми ва тузилмасини ҳар томонлама билиш оқилона қарорлар қабул қилиш учун мустаҳкам замин яратади ва пировардида Ўзбекистонда барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлайди.

Ўзбекистонда норасмий иқтисодиётнинг тарихий эволюцияси мамлакатнинг мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий траекториясида чуқур илдиз отган. Совет Иттифоқи даврида Ўзбекистон марказлашган режали иқтисодиётнинг ажралмас қисми бўлиб, давлат назоратидаги корхоналар ва колхоз хўжалиги билан ажралиб турарди. 1991 йилда Совет Иттифоқининг парчаланиши мустақил Ўзбекистоннинг вужудга келишига олиб келган муҳим бурилиш даври бўлди. Бозор иқтисодиётига ўтиш натижасида иқтисодий ислохотлар амалга оширилди, бироқ у норасмий иқтисодий фаолиятни ҳам келтириб чиқарди, чунки шахслар расмий сектордан ташқарида муқобил яшаш воситаларини қидирдилар.

Адабиётлар шарҳи.

Норасмий иқтисодиёт тушунчаси бўйича турлича фикрлар мавжуд бўлиб, бу ҳали янги тадқиқот мавзуси сифатида кенг миқёсида ўрганила бошланди. Масалан, Чен ва Карренинг (2020) таъкидлашича, норасмийлик тушунчаси кўплаб олимлар томонидан “жуда лойқа ва расмий-норасмий дихотомия жуда иккилик” сифатида танқид қилинган бўлсада, уни таърифлашдан воз кечиш мумкин эмас. Харрисс-Уайт (2020) таъкидлаганидек, норасмий иқтисодиёт таркибига нима бўлиши керак ва нима киритилмаслиги кераклигининг аниқ тавсифи ижобий, меъёрий ва ўлчов мақсадлари учун муҳим бўлиб қолмоқда.

Норасмий иқтисодиёт мураккаб ҳодиса бўлиб, унда детерминантлар ва оқибатлар жалб қилинган бирликларнинг хусусиятларига, макроиқтисодий ва институционал омилларга боғлиқ. Норасмий иқтисодиётнинг кўп қиррали табиати адабиётда ривожланаётган ва ривожланган мамлакатлар учун мос келадиган норасмийликнинг кенг қамровли назарияси йўқлигини тушунтиради. Дарҳақиқат, норасмийликнинг пайдо бўлишини ривожланаётган мамлакатда омон қолиш стратегияси сифатида тушунтирадиган назарий нуқтаи назар ривожланган мамлакатларда норасмий иқтисодиётнинг кенг тарқалган табиатини тушунишга яроқсиз бўлиши мумкин (Гоэл ва Нелсон, 2016). Шу сабабли, олимлар ўртасида тушунмовчиликларга йўл қўймаслик учун, назария норасмийликнинг қайси турини тушунтиришга қаратилганлигини аниқлаб олиш муҳимдир.

Делл Анно (2007) микроасосланган макроиқтисодий моделлаштириш тизимини таклиф қилади, унда солиқлардан ташқари, ишчининг норасмий фаолият кўрсатишни танлаши бўлинмас кириш харажатларига, кредит бозорининг номукамаллигига ва ишчи кучи таркибига (яъни, улушга) боғлиқ.

Улессеа (2018) турли хил фирмалар норасмийликнинг икки чегарасидан фойдаланиши мумкин бўлган рақобатбардош мувозанат моделини ишлаб чиқади: бир иқтисодда уч хил турдаги норасмий фирмалар биргаликда мавжуд (“омон қолиш фирмалари” ҳатто кириш харажатлари олиб ташланган бўлса ҳам, расмий фаолият кўрсатиш учун жуда самарасиз; “паразит фирмалар” кириш тўсиқлари олиб ташланганидан кейин расмий фирмалар сифатида омон қолиш учун етарли бўлади, лекин норасмий қолишни афзал кўради; “норасмий фирмалар” улар юқори кириш харажатлари туфайли расмиятчиликдан ташқарида сақланади, аммо агар улар олиб ташланса, улар расмий бўлиб, яхшиланади).

Делл Анно (2021) норасмий иқтисодиётнинг потенциал драйверларини олтига тоифага ажратади. Ушбу тоифалар қуйидагилар билан шуғулланади: солиққа тортиш тизими (масалан, умумий солиқ юки, солиқ аралашмаси, солиқ мураккаблиги, маржинал солиқ ставкаси сифатида ўлчанади); тартибга солиш тизими (масалан, умумий тартибга солиш юки, меҳнатни муҳофаза қилиш қонунчилиги); ишчи кучи таркиби (масалан, ўз-ўзини иш билан таъминлаш даражаси, ишсизлик даражаси, ноқонуний иммигрантларнинг муҳим миқдори, малакасиз ишчиларнинг мавжудлиги); ижро этиш тизими (масалан, аниқлаш эҳтимоли, жарима ставкалари, жиноий жазоларнинг кучлилиги); солиқ ахлоқи ва институтлари (масалан, тарихий илдизлар, давлат сиёсатининг адолатлилиги, коррупция, сиёсий институтларнинг сифати, оммавий ахборот воситалари ва иқтисодий эркинлик).

Юқоридагиларга асосланадиган бўлсак, норасмий иқтисодиёт тушунчаси борасида тадқиқотлар ҳали олдинда бўлиб, бунинг якуни бўйича аниқ хулосалар ҳалигача шаклланмаганлигини кузатишимиз мумкин.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида иқтисодиётни либераллаштириш ва хусусийлаштириш жараёнлари рўйхатдан ўтмаган кичик корхоналар ва норасмий

савдонинг ўсишига олиб келди. Норасмий иқтисодиёт янада кенгайди, чунки одамлар янги бозор шароитларига мослашишда қийинчиликларга дуч келди, бу эса расмий статистикадан ташқари бандлик ва тартибга солинмаган бизнеснинг кенг тарқалишига олиб келди. Норасмий иқтисодий фаолият иқтисодий ўзгаришларнинг ушбу даврида кўпчилик учун енгиш механизмига айланди.

Кейинги йиллар давомида Ўзбекистонда норасмий иқтисодиёт муҳим роль ўйнашда давом этди, бунга бюрократик тўсиқлар, расмий иш билан таъминланишнинг чекланганлиги ва маданий меъёрлар каби омиллар таъсир кўрсатди. Ҳукуматнинг иқтисодни расмийлаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларига қарамай, норасмий амалиётлар давом этмоқда ва иқтисодий жараённи ҳар томонлама текширишни талаб қиладиган тарзда шакллантирмоқда. Ушбу жараённи тушуниш Ўзбекистондаги норасмий иқтисодиётнинг ҳозирги ҳолатида самарали сиёсат чораларини кўриш учун жуда муҳимдир.

1-жадвал

Ўзбекистонда норасмий иқтисодий фаолиятнинг кенг тарқалишидаги сабаб ва омиллар⁷²

Маданий меъёрлар ва анъаналар	Ўз-ўзига ишониш ва тадбиркорликни таъкидлайдиган маданий қадриятлар норасмий фаолиятни қабул қилишга ёрдам беради. Оилавий ва жамоавий алоқалар муҳим аҳамиятга эга бўлган Ўзбекистонда норасмий иқтисодий амалиётлар кўпинча анъанавий тахминлар ва жамиятни қўллаб-қувватлаш тармоқларига мос келади.
Тарихий мерос	Совет давридаги марказий режалаштиришнинг тарихий мероси доимий таъсир кўрсатди. Бозорга йўналтирилган иқтисодиётга ўтиш қийинчиликлар ва ноаниқликларни келтириб чиқарди, бу эса шахсларни ўзгарувчан шароитларга мослашиш воситаси сифатида норасмий иқтисодий фаолиятга ўтишга ундади.
Чекланган расмий ишга жойлашиш имкониятлари	Расмий иш билан таъминлаш имкониятлари чекланган бўлиши мумкин, хусусан, айрим ҳудудлар ёки секторларда. Натижада, одамлар иқтисодий заруратдан келиб чиқиб, даромад олиш ва ўз ҳаётларини қўллаб-қувватлаш учун норасмий фаолиятга мурожаат қилишади.
Бюрократик тўсиқлар	Бизнесни расмий рўйхатдан ўтказиш ва уларга риоя қилиш билан боғлиқ мураккаб бюрократик тартиб-қоидалар ва тартибга солувчи тўсиқлар шахсларни расмий секторга киришдан тўсқинлик қилишига олиб келади. Норасмий фаолият иқтисодий имкониятларни қидираётганлар учун қулайроқ ва мослашувчан муқобилликни таъминлайди.
Норасмий ижтимоий тармоқлар	Норасмий иқтисодий фаолият кўпинча мавжуд ижтимоий тармоқларда ривожланади. Жамоалар ичидаги ишонч ва таниш билишчилик норасмий корхоналарнинг ўсишига ёрдам беради, чунки одамлар ўзлари биладиган одамлар билан ёки ўзларининг ижтимоий доираларида бизнес юритишни афзал кўрадилар.
Мослашувчан иш тартиби	Норасмий фаолият ҳар доим ҳам расмий бандликда мавжуд бўлмаган мослашувчанлик даражасини таклиф қиладди.
Иқтисодий тенгсизлик	Ижтимоий-иқтисодий номутаносибликлар одамларни омон қолиш стратегияси сифатида норасмий фаолият билан шуғулланишга ундаши мумкин.
Молиявий хизматлардан фойдаланиш имконияти йўқлиги	Расмий молиявий хизматлардан фойдаланишнинг чекланганлиги муҳим омил бўлиши мумкин. Расмий банк фаолияти йўқ бўлганда, жисмоний шахслар норасмий молиявий тармоқларга таяниши мумкин, бу эса расмий ва норасмий иқтисодий фаолият ўртасидаги чегараларни янада узоқлаштиради.

⁷² Адабиётларни ўрганиш орқали муаллиф томонидан шакллантирилган.

Ўзбекистонда норасмий иқтисодий фаолиятнинг кенг тарқалишини миллий иқтисодий шароитни шакллантирган маданий ва ижтимоий-иқтисодий омилларнинг уйғунлиги билан боғлаш мумкин (1-жадвал):

1-жадвал маълумотларига асосланадиган бўлсак, ушбу маданий ва ижтимоий-иқтисодий омилларни тушуниш Ўзбекистонда норасмий иқтисодий фаолиятнинг ҳаракатлантирувчи омиллари ҳақида муҳим тушунчаларни беради. Норасмий сектор муаммоларини ҳал этиш ва расмийлаштиришни рағбатлантиришни мақсад қилган сиёсатчилар маданият, тарих ва ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг ушбу мураккаб ўзаро таъсирини ҳисобга олишлари керак.

Норасмий иқтисодиёт ҳажмини ўлчаш унинг табиатан тартибга солинмаган ва кўпинча яширин табиати туфайли кўплаб қийинчиликларни келтириб чиқаради. Норасмий иқтисод, жумладан, рўйхатдан ўтмаган корхоналар ва норасмий меҳнат муносабатлари миқдорини аниқлаш билан боғлиқ асосий муаммоларга қуйидагилар киради:

- рўйхатдан ўтмаган корхоналар ва норасмий меҳнат тузилмалари кўпинча расмий манбалардан ташқарида ишлайди, бу эса аниқ маълумотларни тўплашни қийинлаштиради. Норасмий фаолият билан шуғулланувчи шахслар ўз иштирокларини ўз хоҳишлари билан ошкор этмасликлари мумкин, бу эса ҳисобот ва тўлиқ маълумотларнинг етишмаслигига олиб келади;

- норасмий иқтисодиёт ўзгарувчан бўлиб, кенг қўламли фаолиятни ўз ичига олади. Анъанавий иқтисодий ўлчов воситалари норасмий корхоналарнинг хилма-хил шакллари ва миқёсларини қамраб ололмалиги мумкин, бу эса унинг ҳажми ва тузилишининг тўлиқ ифодаланишига тўсқинлик қилади;

- норасмий меҳнат тартиблари, шу жумладан ўз-ўзини иш билан таъминлаш ва расмий статистика маълумотларидан ташқари баҳолашнинг мураккаблигига ҳисса қўшади. Расмий шартномалар, иш ҳақи маълумотлари ва расмий ҳужжатларнинг йўқлиги норасмий бандлик даражасини аниқлашни қийинлаштиради;

- кўпгина норасмий операциялар расмий молиявий тизимларни четлаб ўтиб, нақд пулда амалга оширилади. Нақд пул операцияларига боғлиқлик ва расмий молиявий ҳисоботларнинг йўқлиги норасмий секторда иқтисодий фаолиятни тўғри кузатиш ва ўлчанишига тўсқинлик қилади;

- маълумотлар чекланганлиги сабабли, тадқиқотчилар кўпинча ўлчовларнинг аниқлигида ноаниқликларни келтириб чиқариши мумкин бўлган баҳолаш усулларига мурожаат қилишади. Норасмий иқтисодиёт ҳажмини баҳолаш унинг мураккаблигини тўлиқ акс эттира олмайдиган тахминларни ўз ичига оладим ва нотўғри тасаввурларга олиб келади;

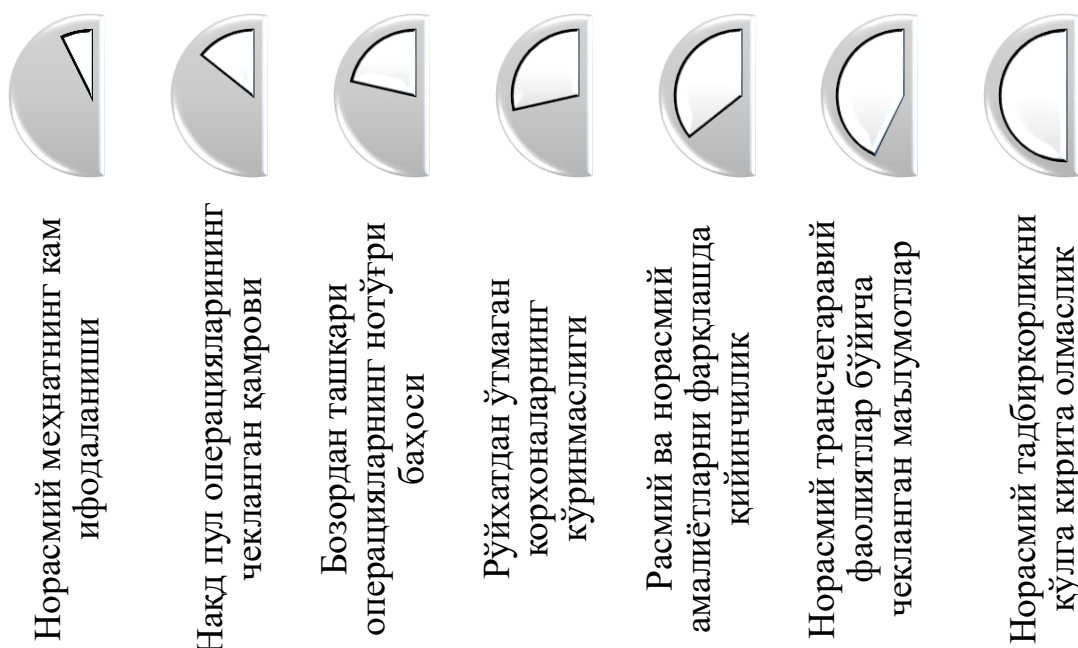
- норасмий иқтисодий фаолият, хусусан, қишлоқ хўжалиги ёки мавсумий ишлар билан боғлиқ бўлганлар йил давомида сезиларли ўзгаришларга дуч келиши мумкин. Анъанавий ўлчаш ёндашувлари ушбу мавсумий ва циклик тебранишларни тўғри ҳисоблаш учун қийинчиликка сабабчи бўлади;

- глобаллашув трансчегаравий норасмий фаолиятни осонлаштиради ва ўлчов ҳаракатларига қўшимча мураккаблик қўшади. Норасмий трансчегаравий савдо ва иқтисодий ўзаро муносабатлар миллий чегаралар доирасида норасмий иқтисодиёт ҳажмини тўғри ҳисоблаш вазифасини янада мураккаблаштиради;

- баъзи расмий корхоналар харажатларни камайтириш ёки муайян қоидалардан қочиш учун норасмий амалиётлар билан шуғулланиши мумкин. Ягона объект ичидаги расмий ва норасмий жиҳатларни фарқлаш қийинчиликларни келтириб чиқаради, бу эса корхоналарни тўғри таснифлашни қийинлаштиради.

Шунингдек, анъанавий иқтисодий кўрсаткичлар кўпинча норасмий иқтисодий фаолиятнинг тўлиқ кўламини қамраб олишда бир қатор ўзига хос чекловлар туфайли етишмайди. Анъанавий иқтисодий кўрсаткичлар, асосан, рўйхатдан ўтган корхоналар

ва расмий меҳнат дафтарлари каби расмий сектор маълумотларига таянади. Ушбу эътибор рўйхатдан ўтмаган корхоналарнинг катта ҳиссаларини ва норасмий меҳнат тартибларини истисно қилади, бу эса иқтисодий фаолиятнинг тўлиқ бўлмаган тасвирини беради. Асосий чекловлар 1-расмда келтирилган.

1-расм. Норасмий иқтисодий фаолиятни тўлиқ қамраб олишдаги чекловлар⁷³

1-расмга эътибор берадиган бўлсак, ҳар бир чекловнинг ўзига хос таъсири борки, шу сабабли норасмий иқтисодий фаолиятнинг тўлиқ кўламини кўрсата олмайди. Мисол учун буларни ўз кетма-кетлигида кўриб чиқадиган бўлсак, стандарт бандлик кўрсаткичлари кўпинча норасмий меҳнат тартибларини, жумладан, ўз-ўзини иш билан таъминлаш ва расмий статистикадан ташқари бандликни ҳисобга олмайди. Ушбу эътиборсизлик норасмий иқтисодиётда бандликнинг ҳақиқий кўламини етарли даражада кўрсата олмаслигига олиб келади.

Анъанавий иқтисодий кўрсаткичлар кўп жиҳатдан расмий молиявий тизимлар доирасидаги операцияларга таянади, норасмий иқтисодиётда нақд пул операцияларининг тарқалишини эътиборсиз қолдиради. Норасмий иқтисодий фаолият кўпинча нақд пул операцияларини ўз ичига олади ва бу уларни анъанавий молиявий маълумотларда камроқ кўринадиган қилади.

Анъанавий кўрсаткичлар норасмий секторда кенг тарқалган бартер алмашинуви ва бозордан ташқари операцияларни ўлчаш учун кураш олиб боради. Норасмий иқтисодий фаолият кўпинча анъанавий ўлчов воситаларининг доирасини четлаб ўтиб, анъанавий бозорлардан ташқарида пул бўлмаган айирбошлаш ёки операцияларни ўз ичига олади.

Кўпгина норасмий корхоналар расмий рўйхатдан ўтмасдан ишлайди, бу эса уларни анъанавий бизнесни рўйхатга олиш маълумотлар базаларига кўринмас қилади. Бинобарин, анъанавий кўрсаткичлар ушбу рўйхатга олинмаган секторнинг иқтисодий ҳиссасини акс эттира олмайди.

Анъанавий кўрсаткичлар иккала соҳада ҳам фаолият юритувчи бизнесдаги расмий ва норасмий амалиётларни самарали фарқлай олмайди. Ушбу заррачаликнинг йўқлиги аниқ субъектлар ичидаги иқтисодий фаолиятнинг ҳақиқий моҳиятини аниқлашни қийинлаштиради.

⁷³ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

2-жадвал

Норасмий иқтисодий фаолият юритган субъектларнинг 2021-2023 йиллардаги ҳолати таҳлили⁷⁴, млрд.сўм

Т/Р	Худуд номи	2021-2023 йиллар			Шундан								
					2021 йил			2022 йил			2023 йил январь-сентябрь		
		сони	Реализация суммаси	Харид суммаси	сони	Реализация суммаси	Харид суммаси	сони	Реализация суммаси	Харид суммаси	сони	Реализация суммаси	Харид суммаси
Республика жами		2424	24 225,8	21 023,6	525	2 991,7	3 848,9	532	8 116,4	7 172,5	1367	13 117,7	10 002,2
1	Коракалпогистон Рес.	113	353,1	368,7	16	39,9	93,8	23	152,8	172,4	74	160,4	102,5
2	Андижон вилояти	197	2 410,3	2 420,8	69	374,1	545,3	46	1 115,6	1 308,1	82	920,6	567,4
3	Бухоро вилояти	71	179,2	108,3	20	26,5	35,9	13	81,4	34,0	38	71,3	38,4
4	Жиззах вилояти	56	157,2	259,9	30	74,5	209,3	10	57,2	38,0	16	25,5	12,6
5	Қашқадарё вилояти	139	712,7	582,5	48	48,6	109,1	25	131,5	107,5	66	532,6	365,9
6	Навоий вилояти	61	393,1	397,0	6	3,2	2,1	8	30,9	17,9	47	359,0	377,0
7	Наманган вилояти	210	2 019,3	1 244,3	37	450,4	262,2	53	508,6	333,6	120	1 060,3	648,5
8	Самарқанд вилояти	92	542,8	497,1	12	29,3	106,2	15	71,3	43,5	65	442,2	347,4
9	Сурхондарё вилояти	72	595,6	585,9	23	241,7	284,7	12	39,8	45,1	37	314,1	256,1
10	Сирдарё вилояти	114	475,3	167,7	13	243,9	31,1	10	17,9	17,4	91	213,5	119,2
11	Тошкент вилояти	382	5 388,8	4 804,2	45	297,4	661,3	102	1 749,2	1 436,7	235	3 342,2	2 706,2
12	Фарғона вилояти	240	2 342,1	1 838,4	108	777,1	857,8	51	600,4	426,4	81	964,6	554,2
13	Хоразм вилояти	84	225,2	191,9	12	13,7	8,8	16	98,8	22,2	56	112,7	160,9
14	Тошкент шаҳар	592	8 377,4	7 495,1	85	317,8	579,6	148	3 461,0	3 169,7	359	4 598,6	3 745,8
15	ЙСТХСИ	1	53,6	61,7	1	53,6	61,7	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0

⁷⁴ Солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

Шу билан бирга кўпинча трансчегаравий норасмий савдо ва иқтисодий ўзаро алоқалар ҳақида маълумотга эга эмас. Норасмий фаолиятнинг глобаллашуви норасмий иқтисодиётнинг халқаро ўлчовларини эътибордан четда қолдириб, анъанавий иқтисодий кўрсаткичларда етарли даражада акс эттирилмаяпти.

Норасмий иқтисодиёт доирасидаги тадбиркорлик фаолияти анъанавий кўрсаткичлар бўйича етарли даражада акс эттирилмаган. Норасмий тадбиркорликнинг инновацион жиҳатлари кўпинча эътибордан четда қолиб, иқтисодий ўзгаришларни ҳар томонлама тушунишга тўсқинлик қилади. Ушбу чекловларни бартараф этиш норасмий иқтисодий фаолиятнинг мураккаблигини ўз ичига олган янада нозик ўлчов ёндашувларига ўтишни талаб қилади.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, мамлакатимизда яширин иқтисодиётнинг улуши 40 фоиз бўлиб, тахминан 32 млрд.долларга баҳоланмоқда. Бу қиймат асосан, кўчмас мулк ва транспорт воситаларининг иккиламчи бозорида, улгуржи ва чакана савдо, хизмат кўрсатиш, тамаки маҳсулотлари контрабандаси, ноқонуний товарлар айланмаси, қишлоқ хўжалиги ва бошқалар ҳисобига тўғри келмоқда⁷⁵.

2-жадвал асосланиб, 2021 йилдан 2023 йилига қадар Ўзбекистондаги норасмий иқтисодиёт бўйича тақдим этилган маълумотларни илмий таҳлил қилиб кўрамиз. Ўзбекистон Республикаси бўйича миллий жами кўрсаткич ҳам субъектлар сонининг, ҳам сотишнинг ўсиш тенденциясидан далолат беради, шу даврда умумий реализация суммаси 24 225,8 млрд. сўмни ташкил этди. Бу норасмий сектордаги умумий иқтисодий фаолиятни кўрсатади.

Худудлар ўртасидаги тафовут яққол кўриниб турибди, Тошкент шаҳри энг кўп корхоналар сони ва савдоси билан ажралиб туради. Бу пойтахтнинг иқтисодий аҳамияти туфайли кутилган натижаларга тўғри келади. Андижон, Наманган ва Фарғона каби айрим вилоятларда эътиборга молик кўрсаткичлар қайд этилган бўлса, Қорақалпоғистон ва Навоий каби бошқа вилоятларда норасмий иқтисодиётдаги фаоллик нисбатан пастроқ.

Йиллик тақсимотни синчиклаб ўргансак, субъектлар сони ва минтақалар бўйича сотувлар ўзгариши аниқланади. Маълумотлар ҳар бир минтақада норасмий иқтисодий фаолиятни бошқарадиган тармоқлар ҳақида тушунча беради. Ташкилотларнинг тармоқлар бўйича тақсимланиши ва сотиш ҳажмини таҳлил қилиш норасмий иқтисодиёт таркибини батафсилроқ тушуниш имконини беради.

Кузатилган номутаносибликлар ва умумий тенденцияларни ҳисобга олган ҳолда, тавсиялар ҳар бир минтақадаги муайян муаммоларни ҳал қилиш учун мослаштирилиши керак. Масалан, расмийлаштириш даражаси паст бўлган худудлар мақсадли рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш дастурларидан фойдаланишлари мумкин.

3-жавдал.

“Нақдлаштириш” билан шуғулланган корхоналар таҳлили⁷⁶, млрд.сўм

Т/Р	Аниқланган давр	сони	Реализация суммаси	Харид суммаси
ЖАМИ		4 848	48 451,5	42 047,1
1	2020 йил	2 424	24 225,8	21 023,6
2	2021 йил	525	2 991,7	3 848,9
3	2022 йил	532	8 116,4	7 172,5
4	2023-йил январь-сентябрь	1 367	13 117,7	10 002,2

⁷⁵ <https://kun.uz/news/2023/10/03/ozbekistonda-yashirin-iqtisodiyot-ulushi-32-mlrd-dollar-ga-baholanmoqda>

⁷⁶ Солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган

3-жадвалдаги маълумотларидан кўрайдиган бўлсак, 2021 йилдан 2022 йилгача реализация ва сотиб олиш миқдорида сезиларли ўзгариш кузатилмоқда. 2020 йилда жами 24 225,8 миллиард сўмлик 2 424 та битим амалга оширилди ва харидлар ҳажми 21 023,6 миллиард сўмни ташкил этди. 2021 йилда битимлар сони 525 тага ошган бўлиб, реализация ва сотиб олиш суммалари мос равишда 2 991,7 миллиард сўм ва 3 848,9 миллиард сўмни ташкил этди. 2022 йилда амалга оширилган (8 116,4 млрд.сўм) ва харид (7 172,5 млрд. сўм) суммалари юқори бўлган ҳолда 532 та битимга кўпайди. 2023 йилнинг январь-сентябрь ойларида 1367 та битим тузилган бўлиб, уларнинг реализация ва сотиб олиш суммалари мос равишда 13 117,7 млрд. сўм ва 10 002,2 млрд. сўмни ташкил этганлигини кўришимиз мумкин.

Бутун давр учун жамланган маълумотлар нақд пул операцияларининг сезиларли ўсишини кўрсатади. Битимларнинг умумий сони 4848 тага етди, амалга оширилган умумий суммаси 48 451,5 млрд. сўмни ва харид суммаси 42 047,1 млрд. Йилдан йилга реализация ва сотиб олиш суммаларининг фоиз ўзгаришини ҳисоблаш нақд операцияларнинг ўсиш суръатларини тушуниш имконини беради.

Ушбу нақд пул операцияларига қайси секторлар ёки тармоқлар кўпроқ ҳисса қўшишини ўрганиш иқтисодий фаолиятни батафсилроқ тушунишга ёрдам беради. Шунини инобатга олган ҳолда саноат соҳасининг норасмий иқтисодиётдаги улуши таҳлилини келтириб ўтамиз (4-жадвал).

4-жавдал

Саноат соҳасининг норасмий иқтисодиётдаги улуши таҳлили⁷⁷, фоизда

Т/р	Саноат соҳаси	Норасмий иқтисодиётдаги улуши (%)	Соҳага тегишли фаолият турлари
1.	Маиший хизмат кўрсатиш	22.1	Уй тозалаш, саргарошлик, гўзаллик салонлари, қуруқ ва кимёвий тозалаш, овқатланиш, зараркундаларга қарши курашиш, компьютерларга техник хизмат кўрсатиш, хавфсизлик, соғлиқни сақлаш, уй ҳайвонларини парвариш қилиш ва бошқалар.
2.	Меҳмондўстлик саноати	16.4	Ресторанлар, кафелар, барлар, овқатланиш жойлари, меҳмонхона хизмати.
3.	Чакана савдо	15.6	Чакана савдо дўконлари, оммавий (ёки очиқ) бозорлар ва бошқалар.
4.	Қурилиш	15.6	Қуралиш-монтаж ишлари, уйни таъмирлаш хизматлари ва бошқалар.
5.	Бошқалар	30.3	Автомобил сотиш ва техник хизмат кўрсатиш, қишлоқ хўжалири, транспорт хизмати, туризм, кўчмас мулк (ижарани ўз ичига олади), қайта ишлаш, фреелансерлар, кўнгилочар, дам олиш ва бошқа шунга ўхшаш хизматлар.

4-жадвалга асосланиб, Ўзбекистонда саноат секторининг норасмий иқтисодиётга қўшган ҳиссаси тўғрисида келтирилган маълумотларни ҳам таҳлил қилиб кўрайлик. Маиший хизмат кўрсатиш сектор умумий саноат фаолиятига 22,1% ҳисса қўшган. У уйни тозалаш, гўзаллик салонлари, овқат тайёрлаш, компьютерлар учун техник хизматлар кўрсатиш, уй хавфсизлигини таъминлаш, соғлиқни сақлаш ва уй ҳайвонларини парвариш қилиш каби турли хил маиший хизматларни ўз ичига олади.

⁷⁷ Солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган

Меҳмондўстлик саноати саноат секторига 16,4% ҳисса қўшади. Бунга ресторанлар, кафелар, барлар, кўнгилочар жойлар ва меҳмонхоналардаги меҳмондўстлик хизматлари томонидан тақдим этиладиган хизматлар киради.

Чакана савдо саноат тармоғининг 15,6% ни ташкил қилади. Бу умумий иқтисодий фаолиятга ҳисса қўшадиган чакана савдо дўконлари, жамоат (ёки очик) бозорлар ва бошқа тижорат платформаларини ўз ичига олади.

Қурилиш фаолияти саноат секторига 15,6% ҳисса қўшади. Бунга қурилиш-монтаж ишлари, уй-жойларни таъмирлаш хизматлари ва бошқа тегишли қурилиш корхоналари киради.

Бошқалар эса 30,3 фоизини ташкил қилади. У турли хизматларни, жумладан, автомобиль сотиш ва техник хизматларни, қишлоқни ривожлантириш тадбирларини, транспорт хизматларини, туризмни, кўчмас мулкни ижарага беришни, қайта ишга жойлаштириш ташаббусларини, фрилансерларни, кўнгилочар ва бошқа тегишли хизматларни ўз ичига олади.

Маълумотлар саноат секторига турли хил фаолият турларини кўрсатади. Улушларнинг турли тармоқлар бўйича тақсимланиши ҳар бир тоифанинг расмий иқтисодиётдаги нисбий аҳамияти ҳақида тушунча беради.

Соғлиқни сақлаш, маиший хизматлар ва қурилиш каби турли хизматларнинг киритилиши турли хил иқтисодий эҳтиёжларни қондиришга қодир бўлган барқарор ва мослашувчан саноат секторини таклиф қилади. Юқори фоизга эга бўлган тармоқларни аниқлаш инвесторлар учун қимматли маълумотлар билан таъминлаб, кейинги ўсиш ва ривожланиш салоҳиятига эга бўлган соҳаларни кўрсатиши мумкин.

Тақдим этилган маълумотлар ва таҳлиллар Ўзбекистондаги расмий саноат секторига қаратилган бўлсада, у норасмий иқтисодиётнинг ҳажми ва таркиби тўғрисида бевосита тушунча бермайди. Аммо мазкур масалада баъзи мулоҳазалар қилишимиз мумкин. Маълумотлар, биринчи навбатда, маиший хизматлар, меҳмондўстлик, чакана савдо, қурилиш ва бошқалар каби турли расмий секторларнинг ҳиссасини таъкидлайди. Бу умумий саноат улушида ушбу расмий тармоқларнинг аҳамиятини таъкидлайди.

Таҳлилда норасмий иқтисодиёт бўйича аниқ маълумотларнинг йўқлиги норасмий иқтисодий фаолиятни миқдорий баҳолаш ва тавсифлашда қийинчиликларни кўрсатади. Норасмий иқтисодиёт кўпинча расмий каналлардан ташқарида ишлайди ва анъанавий иқтисодий ўлчовлар билан етарли даражада қамраб олинмаслиги мумкин.

Саноат секторининг 30,3 фоизини ташкил этувчи “Бошқалар” тоифаси турли хизмат кўрсатиш соҳаларида норасмий фаолиятнинг потенциал мавжудлигига ишора қилади. Норасмий иқтисодий амалиётлар, масалан, фрилансерлик, рўйхатдан ўтмаган корхоналар ва маълум хизмат операциялари ушбу турли тоифага киритилиши мумкин.

Норасмий иқтисодиётнинг ҳажми ва таркиби ҳақида аниқ хулосалар чиқариш учун норасмий иқтисодий фаолиятга қаратилган махсус тадқиқотлар жуда муҳимдир. Бу рўйхатдан ўтмаган корхоналар, расмий рўйхатдан ташқари операциялар ва норасмий меҳнат тартиблари тўғрисида маълумот тўплаш учун сўровлар, суҳбатлар ва бошқа усулларни ўз ичига олган методик тадқиқотларга таяниш муҳим.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, расмий ва норасмий секторларнинг муҳим ҳиссаларини тан олиш лозим. Норасмий иқтисодиёт ўзгаришини тушуниш расмий қоидалардан ташқарида фаолият юритувчи корхоналарнинг эҳтиёжлари ва муаммоларини ҳал қилувчи самарали чора-тадбирларни ишлаб чиқиш учун аҳамиятлидир.

Хулоса ва таклифлар.

Хулоса қилиб айтганда, тақдим этилган таҳлил норасмий саноат секторига оидинлик киритсада, норасмий иқтисодиётнинг ҳажми ва таркиби тўғрисида хулоса чиқариш норасмий фаолиятга йўналтирилган махсус тадқиқотни талаб қилади.

Ўзбекистонда норасмий иқтисодиёт халқ меросида чуқур илдиз отган маданий ва тарихий омилларнинг мураккаб ўзаро таъсирида чуқур шаклланган, десак хато бўлайди. Совет давридаги марказлашган режалаштиришнинг тарихий мероси, кейинчалик бозор иқтисодиётига ўтиш билан бирга, одамлар норасмий иқтисодий амалиётлар орқали ноаниқликларни бошқарадиган ўзгарувчан жараёнга олиб келди.

Ўзбекистон маданиятига чуқур сингиб кетган бой тадбиркорлик анъаналари норасмий бизнес ва савдонинг кенг қамровли тарқалишига хизмат қилмоқда. Ўзбекистон жамиятининг ўзига хос белгиси бўлган ишончга асосланган муносабатлар ижтимоий тармоқларда норасмий иқтисодий битимларнинг ўсишига янада кўмаклашмоқда. Маданий тузилмага сингиб кетган чидамлилиқ одамларга иқтисодий ўзгаришларга мослашиш имконини беради, норасмий фаолият эса енгиш механизми бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар / Литература / Reference:

Chen M. & Carré F. (Eds.). (2020). the informal economy revisited. Routledge.

Dell'Anno, R. (2021). Theoretical approaches to the phenomenon of informality. In S. M. Ruesga, J. Baquero, & J. L. Delgado (Eds.), Dialogues on Socio economy: Informality in Latin America (chapter 3) (pp. 117–134). Tirant lo Blanc.

Dell' Anno, R. (2007). The shadow economy in Portugal: An analysis with the MIMIC approach. Journal of Applied Economics, 10(2), 253–277.

Goel, R. K., & Nelson, M. A. (2016). Shining a light on the shadows: Identifying robust determinants of the shadow economy. Economic Modelling, 58(C), 351–364.

Harriss-White, B. (2020). India's informal economy. Past, present and future. In M. Chen & F. Carré (Eds.), The informal economy revisited (pp. 38–44). Routledge.

Ulyssea, G. (2018). Firms, informality, and development: Theory and evidence from Brazil. American Economic Review, 108(8), 2015–2047.